

СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ
СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

У статті розглядається питання дослідження історії православних монастирів і чернецтва в сучасній українській історичній науці, визначаються особливості вивчення проблеми в контексті регіональної історії.

Ключові слова: історіографія, православні монастирі, чернецтво, Церква, Східна Україна, Південна Україна.

З кінця 1980-х років, а особливо з моменту здобуття незалежності України, в історичній науці інтенсивно почали розвиватися нові наукові напрями, інтерес до яких зумовлювався як соціально-духовними, так і державно-управлінськими потребами. Одним із них стало вивчення минулого православних монастирів і чернецтва, що було пов'язано із відродженням і створенням нових релігійних громад. У роки незалежності з цього питання з'явилося достатньо багато як наукових, так і популярних публікацій. При цьому їх відчутною особливістю є регіональний характер, тобто звернення уваги дослідниками на історію монастирів і чернецтва у зв'язку із місцевою історією.

Південну та Східну Україну з історією православних монастирів, порівняно з іншими регіонами України, поєднують у першу чергу колонізаційні процеси. Пріоритет в освоєнні нових територій належав передовсім монастирям центральної частини України, які просувалися на нові землі як у результаті соціально-економічних зрушень, так і військово-політичних процесів. Винятком у цьому виступає лише Крим, де монастирі з'явилися хоч і внаслідок колонізації, але все ж таки не українського характеру.

Монастирі Східної України. Просування монастирів на цих територіях відбувалося одночасно з їхньою колонізацією українським населенням (на відміну від Подніпров'я, де монастирі йшли вслід за населенням). Це край, особливістю якого слід вважати заселення різними шляхами (з заходу і північного сходу) та в кілька етапів. Відповідно, розвиток монастирів Східної України розглядається вченими, враховуючи саме ці особливості. Сучасний дослідник В. Маслійчук зауважує з цього приводу наступне: «Місіонер першим проникає на запустілі землі, веде схимницьке життя, своїм ученням навіртаючи на істинну путь, своїм прикладом торуючи шлях для прочан. Монастирі ведуть активне господарювання, засновують нові села поблизу обителів, отримують щедрі земельні подарунки від влади та приватних осіб» [12, с. 46].

На рубежі 1980-х – 1990-х років у процесі дослідження православних монастирів Східної України, як зазначає сучасний фахівець О. Кравченко, і з цим важко не погодитися, вчені базували свою наукову творчість на інформації, запозиченій у чернігівського архієп. Філарета (Гумілевського), твори якого видавалися ще у XIX ст. [10, с. 26]. Вже у 1990-х роках, завдяки достатньо швидкому поширенню наукових джерел та інформації, історія монастирів Східної України почала розглядатися із використання архівних та археологічних матеріалів. Разом з тим, це не призвело до створення узагальнюючих праць (як у деяких інших регіонах).

Першою спробою створити подібного плану дослідження було зроблене у дисертаційній роботі О. Смоліної тільки у 2003 р. [15]. Разом з тим, воно, як мистецтвознавче, не може не викликати ряд зауважень з точки зору історичної науки, зокрема щодо думки автора про перебування в середині XVIII ст. частини монастирів «на межі саморозпуску» або ж не врахування Катериною II під час проведення штатних реформ статусу «конкретної обителі», або ж з приводу причин відкриття нових монастирів на Слобожанщині вже на початку XIX ст.

тощо.

Все ж таки, оскільки праця О. Смоліної мала суто мистецтвознавчий характер, історична наука потребувала більш глибокого аналізу історії монастирів з точки зору джерельної бази. Проте подібного плану твір з'явився лише у 2013 р. на основі дисертаційної роботи О. Кравченка [11]. В якості доповнення до нього був опублікований ще й каталог матеріалів по монастирях і скитах Сумщини до Зводу пам'яток історії та культури Сумської області [9]. Та й ці праці мали прикладний характер для пам'яткоохоронної справи та археології.

Більшість же наукових досліджень з історії монастирів і чернецтва Східної України відображені у статтях. Так, М. Васильєв, розглядаючи історію Києво-Печерського монастиря, приділяв увагу тим його володінням, що знаходилися на території Східної України і були в статусі приписних до нього. Зокрема, в контексті їхньої діяльності та взаємодії він розглядав окремі моменти Омбиського і Чолнського на Гетьманщині, Зміївського і Сінянського на Слобожанщині та Брянського-Свенського у Росії монастирів. Вся інформація була побудована на архівних матеріалах і стосувалася періоду кінця XVII – XVIII ст., охоплюючи питання їх економічного розвитку та взаємовідносин із місцевими жителями. Автор вважав, що «перехід під патронат Києво-Печерської лаври зміцнив могутність вищезазначених монастирів, завдяки підтримці, яку їм почали надавати» [2, с. 262].

Одним із найвідоміших монастирських комплексів Східної України вважається Успенська Святогірська лавра. В. Маслійчук називає її першим «прихистком» для втікачів із татарського полону, але, водночас, відмітив її роль у російській зовнішній політиці XVII ст.: «...уряд прагнув мати зв'язок з осередком православ'я, щоб отримувати відомості про козаків татар, давав харчі для монастиря» [12, с. 46].

За роки пострадянського періоду розвитку української історичної науки було здійснено цілий ряд публікацій з історії Святогірського монастиря. Частина з них належить Л. Гусак, яка писала з приводу історіографії обителі, а також – благодійництва, розбудови, взаємовідносин із органами влади.

Також на монастир звертав увагу В. Вечерський у монографії, наголошуючи на його як культурному, так і оборонному (у певний період) значенні [3, с. 290-298]. З огляду на останнє, важливою є його думка, що «...монастир відігравав значну роль у справі української колонізації Дикого Поля. Він служив передовим сторожовим укріпленим постом, спостережним пунктом і перешкодою на шляху руху татарських загонів, а також притулком для втікачів з татарського полону».

Неодноразово публікувала свої висновки з історії Святогірського монастиря О. Шкрібітько, зосереджуюсь також на розвитку його архітектурного ансамблю, господарської діяльності тощо. Але особливо потрібно відзначити ще й її дослідження народних переказів та легенд, пов'язаних із функціонуванням обителі [20].

Монастирі Південної України. Степова частина України достатньо довгий час слугувала своєрідними бар'єром між кочовими й осілими землями, що власне й зумовлювало її специфіку. Водночас території Причорномор'я, на відміну від усіх інших регіонів України, відрізняються відносною новизною появи там православних монастирів. Найвідоміший із них – Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, історія заснування якого сягає ще XVI ст. Стосовно інших православних монастирів слід зауважити, що у більшості випадків вони пов'язані із просуванням на цих землях вже російської Церкви як офіційної державної структури.

Щодо Криму, то, як відомо, тут монастирі з'являються внаслідок поширення християнства не з українських земель. Дослідниками цей процес пов'язується із переселеннями (з різних причин) на півострів ранніх християн. Відомий історик архітектури В. Вечерський відносить до найдавніших монастирів такі як печерні Інкерманський Климентівський та Успенський Бахчисарайський, відомі щонайраніше з VIII ст., тобто задовго до хрещення Русі [3, с. 24-28]. Він же підкреслює і особливості появи іншого православного монастиря вірменського походження – Сурб-Хач – внаслідок масової втечі вірменського населення після розгрому турками у XIV ст. їхнього царства.

Оскільки Крим – це півострів перетину різних цивілізацій, що відобразилося і в релігійних

проявах, то й інтерес він викликає у науковців різних країн. Але на монастирі Криму звертали увагу головним чином українські та російські дослідники. Власне історіографія монастирів Криму багато в чому розвивається завдяки плідній співпраці саме науковців із різних країн; можна сказати навіть про значний вплив російської історіографії. Саме це вважаємо особливістю історіографічного процесу в дослідженні історії православних монастирів Криму. Наприклад, Ю. Норманська, розглядаючи питання про монастирі в складі релігійного ландшафту півострову повністю спирається на теоретичні досягнення майже виключно російських дослідників [13]. При цьому вона вважає, що саме православне чернецтво було творцем нового релігійного ландшафту Криму у зв'язку із розбудовою печерних монастирів.

У зв'язку з інтенсивністю розвитку історичної науки в Криму і, зокрема, церковної проблематики, в останні роки все більшої популярності набуває термін «церковне кримознавство».

Можна стверджувати, що дослідження історії православних монастирів Криму з 1990-х років розвивалося досить інтенсивно, в результаті чого з'явився цілий ряд узагальнюючих наукових праць за авторства М. Абдуллаєвої, Ю. Катуніна, Ю. Могаричева, В. Тура. Саме вони на сьогодні є історіографічною основою для подальших наукових розвідок.

Одним із найбільш відомих авторитетів серед науковців Криму в питаннях історії монастирів і чернецтва вважається проф. Ю. Катунін. Деякі його дослідження були присвячені безпосередньо окремим монастирям (наприклад, Георгіївському Балаклавському [7]), інші ж узагальнювали інформацію з їхньої історії у XIX – XX ст. [6; 8].

Все ж таки, інший кримський історик В. Тур, вважаючи тему історії місцевих монастирів достатньо широкою, також присвятив їй ряд публікацій, звернувши увагу і на більш ширші хронологічні рамки, і на такі джерела як археологічні матеріали, і на такий аспект як правовий статус [16; 17; 18].

Дещо в іншому ракурсі протягом тривалого часу вивчала історію православних монастирів Криму М. Абдуллаєва, співробітниця Інституту історії НАНУ – крізь призму життя грецьких громад на півострові та їх взаємовідносин з місцевим населенням і офіційною владою. Вона дійшла висновку, що «монастирі Криму виступали як центри, навколо яких групувалися нові грецькі міграційні групи» з кінця XVIII ст. [1].

За останні роки слід відзначити досягнення молодого кримського дослідника В. Каліновського, в центрі пошуків якого опинилася діяльність Володимирського Херсонського монастиря, присвячена ролі його братії у наукових розвідках і пам'яткоохоронній справі кінця XIX – початку XX ст., співробітництву із науковими осередками, зокрема – з Одеським товариством історії і древностей [5].

На історію трьох монастирів XIX – початку XX ст. в околицях Севастополя (Георгіївського Балаклавського, Володимирського Херсонського та відновленого Климентівського Інкерманського) звернув увагу Е. Іщенко [4].

Інтерес до місцевих монастирів проявляють не тільки історики, але й філософи, зокрема В. Проценко (розглядав діяльність Георгіївського Балаклавського монастиря) [14]. Автор наголошував на «величі» цього монастиря саме у його зв'язку з історією російського флоту. Аналогічно на його історію дивився й інший кримський дослідник – В. Шавшин, керівник відділу охорони пам'ятників Управління культури міста Севастополя [19].

Таким чином, історіографія історії православного чернецтва Південної та Східної України представляє собою значний пласт наукових робіт, у яких вивчалися особливості процесів колонізації цих регіонів та роль монастирів в історичних процесах локального характеру. Водночас специфічною рисою регіональних досліджень є їхній реальний зв'язок з іншими регіонами України (це проявляється як у загальноукраїнському контексті історичних подій, так і персональній діяльності істориків), що, в свою чергу, є свідченням єдності історіографічного процесу в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абдуллаєва М. Духовно-релігійне життя греків Криму наприкінці XVIII – на початку XX ст. / М. Абдуллаєва. – К., 2000. – 95 с.
2. Васильєв М. З історії приписних монастирів (володінь) Києво-Печерської лаври / М. Васильєв // Софійські читання. – К., 2007. – С. 262-266.
3. Вечерський В. Українські монастирі / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 400 с.
4. Іщенко Е.С. Православні культові споруди Севастополя (кінець XVIII – початок XX ст.) / Е.С. Іщенко // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки», 2012. – Т. 25 (64). – № 2. – С. 106–115.
5. Калиновский В.В. «Древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый уголок»: Церковное крымоведение (1837-1920) / В.В. Калиновский. – К.; Симферополь, 2012. – 340 с.
6. Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века) / Ю.А. Катунин. – Симферополь: Таврия, 1995. – 111 с.
7. Катунин Ю.А. Балаклавский Георгиевский монастырь / Ю.А. Катунин // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 6. – С. 356-361.
8. Катунин Ю.А. Монастири Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов) / Ю.А. Катунин. – Симферополь: Пирамида-Крым, 2000. – 128 с.
9. Коротя О.В. Монастирі та скити Сумщини XVI – XX ст. / О.В. Коротя, О.М. Кравченко, Є.М. Осадчий // 3 кн.: Кравченко О.М., Осадчий Є.М. Монастирі Північно-Західної Слобожанщини середини XVII – XVIII ст. – Суми, 2013. – С. 159-270.
10. Кравченко О.М. Монастирі Північно-Західної Слобожанщини середини XVII – XVIII ст. як об'єкти культурної спадщини: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / О.М. Кравченко. – К., 2012. – 20 с.
11. Кравченко О.М. Монастирі Північно-Західної Слобожанщини середини XVII – XVIII ст. / О.М. Кравченко, Є.М. Осадчий. – Суми, 2013. – 272 с.
12. Маслійчук В. Слобідська Україна / В. Маслійчук. – К., 2008. – 72 с.
13. Норманская Ю.В. Феномен религиозного ландшафта Крыма: к постановке проблемы / Ю.В. Норманская // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – 2013. – Т. 24 (65). – № 3. – С. 228–234.
14. Проценко В.В. Из истории христианства в Крыму (Балаклавский Георгиевский монастырь) / В.В. Проценко // Культура народов Причерноморья. – 1997. – №1. – С. 129-131.
15. Смоліна О.О. Монастирі Слобідської України другої половини XVII – початку XX століть як історико-культурне явище: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства / О.О. Смоліна. – Харків, 2003. – 21 с.
16. Тур В.Г. Монастирь на горе Перчем / В.Г. Тур // Археология Крыма. – 1997. – №1. – С. 117-128.
17. Тур В.Г. Крымские православные монастыри XIX – начала XX вв.: История. Правовое положение / В.Г. Тур. – Симферополь, 1998. – 154 с.
18. Тур В.Г. Последние годы Троице-Параскевиевской обители: о судьбе Топловского монастыря в годы советской власти / В.Г. Тур // Крымский архив. – №5. – 1999. – С. 134-136.
19. Шавшин В.Г. Балаклавский Георгиевский монастырь / В.Г. Шавшин. – Симферополь: Таврия, 1997. – 157 с.
20. Шкрібітько О.О. Історія Святогірського монастиря в легендах, народних переказах та історичних джерелах / О.О. Шкрібітько // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 1 (5). – С. 46-51.

Ластовская О. Современная историография православных монастырей Восточной и Южной Украины.

В статье рассматривается вопрос исследования истории православных монастырей и монашества в современной украинской исторической науке, определяются особенности изучения проблемы в контексте региональной истории.

Ключевые слова: историография, православные монастыри, монашество, Церковь, Восточная Украина, Южная Украина.

Lastovska O. Modern historiography orthodox monasteries of Eastern and Southern Ukraine.

The article discusses research into the history of Orthodox monasteries and monks in modern Ukrainian historiography, defined features to study the problem in the context of regional history.

Keywords: historiography, the Orthodox monasteries, monk, Church, Eastern Ukraine, South Ukraine.

Одержано 21.05.2013